

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*
E-mail: ameldijana@hotmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:316.4-057.1:355(497.6)"1992/1995/2022" (094)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.271>

SOCIJALNO-STATUSNI POLOŽAJ BRANITELJKI ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Dvostrana agresija izvršena na Republiku Bosnu i Hercegovinu od strane njenih istočnih i zapadnih susjeda produkovala je potrebu za odbranom države, njenog suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Projektovani planovi predviđali su prisvajanje teritorija, a alternativno prisajedinjenje određenih područja. Oružani konflikti prouzrokovali su izvršenje brojnih ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad civilnim stanovništvom. Kako bi se spriječilo potpuno uništenje onih koji Bosnu i Hercegovinu osjećaju i doživljavaju svojom domovinom, te izvršenje genocida na cijeloj teritoriji države, goloruko stanovništvo se samoorganizovalo. U samim počecima organizovanje je realizirano u vidu uličnih straža naoružanih lovačkim puškama i/ili osobnim pištoljima, da bi postepeno prerastalo u organizovanje na lokalnoj razini, te uvezivanjem u strukturu Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine koja je postala okosnicom nastanka Armije Republike Bosne i Hercegovine. Armije je predstavljala jedinu zvaničnu oružanu snagu Republike Bosne i Hercegovine sa postavljenim ciljem da zaštiti teritorijalni integritet države, građane, privredna, kulturna i druga dobra. U redovima Armije nalazilo se i 5.360 pripadnica nježnijeg spola koje su ispoljile dovoljno hrabrosti da u najtežim trenucima odsudne odbrane samostalnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta države, stave se na rapolaganje u osobnom kapacitetu. Među njima poseban pietet pripada dobitnicama priznanja Zlatni ljiljan – njih 13. Posebna počast i iskazano poštovanje pripada jednoj posebnoj skupini žena - onima koje su, onda, u vremenu kada su se mnogi skrivali i tražili načina da napuste ne samo liniju odbrane nego i domovinu, stupile dobrovoljno u redove Armije kako bi učestvovala i dale svoj doprinos u borbi za opstanak, bilo da su se našle u borbenim jedinicama na prvoj liniji fronta, prodirale kroz neprijateljske linije kao diverzanti, izviđači, komandiri jedinica, medicinske sestre, ili angažirane u logističkim i prištapskim jedinicama, komandama jedinica. Neke od njih nisu dočekale slobodu. Gdje su hrabre braniteljke danas? Odgovor na ovo pitanje tema je provedenog empirijskog istraživanja prezentiranog naslovljenim tekstom u kojem su sadržani rezultati do sada učinjenih procesa u izgradnji kulture*

sjećanja, ali i pozicioniranja dobrovoljki/braniteljki u pravnim normativima. Dva su ovo ključna težišta koja poziciraju dobrovoljke/braniteljke u sociološkoj zbilji današnjice.

Ključne riječi: *Armija Republike Bosne i Hercegovine, agresija, država, odbrana, oružane formacije, pripadnice ARBiH, odbrambeno-oslobodilačka borba.*

SOCIAL STATUS POSITION OF WOMEN VETERANS ARMY OF THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The bilateral aggression perpetrated on the Republic of Bosnia and Herzegovina by its eastern and western neighbors produced the need for the defense of the state, its sovereignty and territorial integrity. Projected plans provided for the appropriation of territories, and alternatively the annexation of certain areas. Armed conflicts caused the commission of numerous war crimes, crimes against humanity and international law against the civilian population. In order to prevent the complete destruction of those who feel and perceive Bosnia and Herzegovina as their homeland, and the execution of genocide on the entire territory of the country, the bare-handed population self-organized. In the very beginnings, the organization was realized in the form of street guards armed with hunting rifles and/or personal pistols, which gradually grew into organizing at the local level, and by being integrated into the structure of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina, which became the backbone of the creation of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Army represented the only official armed force of the Republic of Bosnia and Herzegovina with the goal of protecting the territorial integrity of the state, citizens, economic, cultural and other assets. In the ranks of the Army there were also 5,360 members of the fairer sex who showed enough courage to put themselves at their disposal in a personal capacity in the most difficult moments of the decisive defense of the independence, sovereignty and territorial integrity of the state. Among them, special piety goes to the winners of the Golden Lily award - 13 of them. A special honor and respect goes to a special group of women - those who, then, at a time when many were hiding and looking for a way to leave not only the defense line but also the homeland, voluntarily joined the ranks of the Army in order to participate and contribute to the fight for survival, whether they found themselves in combat units on the front line, penetrating enemy lines as saboteurs, scouts, unit commanders, nurses, or engaged in logistical and affiliated units, unit commands. Some of them did not see their freedom. Where are the brave women defenders today? The answer to this question is the topic of the conducted empirical research presented in the titled text, which contains the results of the processes carried out so far in the construction of the culture of memory, as well as the positioning of female*

volunteers/defenders in legal norms. These are two crucial centers of gravity that position female volunteers/defenders in today's sociological reality.

Key words: *Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, aggression, state, defense, armed formations, members of the ARBiH, defense and liberation struggle.*

Uvod

Analizom brojnih dokumenata i izvještaja može se utvrditi i konstatovati da je S(F)RJ/Republika Srbija pružala značajnu finansijsku i materijalnu podršku područjima koja su se nalazila pod privremenom kontrolom kako Srba u Republici Bosni i Hercegovini u periodu 1991-1995. Pomoć je dominantno bila usmjerena prema oružanim formacijama, ali i prema parainstitucionalnim organima civilne vlasti organiziranim na prisvojenim područjima. Slobodan Milošević bio je dominantna politička ličnost u Srbiji i imao je potpun utjecaj na političke i vojne strukture u Bosni i Hercegovini. Iz Srbije je stizala glavna podrška VRS-u čiji je lanac komandovanja dosezao do Beograda. Također, oprema i naoružanja koje je VRS imala na raspolaganju, između ostalog radarska i protivvazдушna odbrana oko Sarajeva i u sjeverozapadnoj Bosni, stigla je iz Jugoslavije.¹ Isporuka vojne opreme odvijala se preko JNA/VJ. Oficiri i podoficiri VRS nalazili su se u evidenciji kao pripadnici 30. personalnog centra Vojske Jugoslavije sve do 28. februara 2002. kontinuirano primajući plate i druge prinadležnosti preko vojnih institucija. Odluke o unapređenjima vršene su po propisima VJ i morale su biti odobrene od nadređenih struktura VJ. Naime, trideseti kadrovski centar bio je administrativna jedinica Generalštaba u Beogradu,² koji je formiran naredbom Momčila Perišića, načelnika Generalštaba VJ, radi rješavanja personalnih pitanja starješinskog kadra VRS.³ Oko 1.800 pripadnika ovog centra nalazilo se na različitim formacijskim dužnostima u VRS. Također, u dokumentu *Analiza borbene gotovosti i aktivnosti Vojske Republike Srpske u 1992. godini* Glavnog štaba Vojske Republike Srpske iz aprila 1993. pokazane su razmjere u kojima su SRJ i JNA/VJ podržavali VRS tokom 1992. i 1993.⁴ Kako bi uloga Jugoslavije ostala prikrivena Slobodan Milošević je pojašnjavao da "što se tiče sredstava trošenih za oružje, municiju i ostale potrebe Vojske Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, ti se izdaci nisu mogli iz razloga državnih interesa, kao državna tajna prikazivati u Zakonu o budžetu koji je javni dokument. Isto se odnosi i na izdatke za opremanje snaga bezbednosti i

¹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 258.

² ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 264.

³ ICTY, *Ibid*, paragraf 260.

⁴ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4712, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

posebno specijalnih antiterorističkih snaga ... što se u javnosti nije objavljivalo iz razloga državne tajne, kao što se nije objavljivalo ni sve što je išlo za Vojsku Republike Srpske.”⁵ Finansiranje SVK i VRS od strane SRJ nastavilo se i poslije 1993. Savezna vlada od ukupno iskazanog bilansa potreba u 1994. godini, za sve tri vojske, umjesto 3,29 milijardi USD, predvidjela je 850 miliona USD (1,5 milijardi DEM), odnosno 25,82 % od iskazanih potreba. Iz toga je očigledno da je krajem 1993, SRJ i dalje finansirala vojske RS i RSK i planirano je da se to nastavi i 1994.⁶ JNA je finansirana iz budžeta SFRJ u koji su se slijevala sredstva od carina, uvoznih dažbina, te doprinosa republika i pokrajina, što je u značajnoj mjeri umanjeno uslijed procesa dezintegracije SFRJ. Najveći dio budžetskih prihoda rashodovan je za potrebe JNA/VJ koja je bila naveći teret na krhkom budžetu. Milošević i članovi vlade Republike Srbije donijeli su odluku o pružanju finansijske podrške područjima koja su se nalazila pod kontrolom Srba pokrivanjem budžetskog deficita štampanjem novca, što je nazivano “primarnom emisijom novca” koja je distribuirana preko Službe društvenog knjigovodstva (SDK) filijala u Banjoj Luci i Kninu. Različita područja Republike Srpske primala su prethodno utvrđene iznose od Narodne banke Jugoslavije (NBj): Banja Luka do 2.000 miliona dinara;⁷ Bijeljina do 2.000 miliona dinara; Zvornik do 1.000 miliona dinara; Trebinje do 1.000 miliona dinara; Foča do 500 miliona dinara; Sokolac do 500 miliona dinara. Ovo su konkretni dokazi direktnog finansiranja Srpske Republike Bosne i Hercegovine od strane beogradske NBj.⁸ Zapisnik sa 50. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske⁹ održane u Sanskom Mostu 15. i 16. aprila 1995. sadrži izvještaj komandanta Glavnog štaba VRS generala Ratka Mladića u vezi sa situacijom u VRS u kojem se govori da je VRS veliki dio svoje municije dobila snabdijevanjem iz zaliha JNA/VJ. General Mladić u tom izvještaju naglašava da Republika Srpska nije učestvovala u finansiranju profesionalnih pripadnika vojske, kao ni bivših građanskih lica koji su od 20. maja 1992. godine do 31. augusta 1994. godine primali platu preko budžeta SRJ. Da se cjelokupno finansiranje VRS odvijalo preko NBJ vidi se iz različitih dokumenata.¹⁰ Glavni štab VRS imao je problema u obezbjeđivanju gotovine od NBJ za plate vojnih obveznika koji su se nalazili u sastavu Sarajevsko-romanijskog korpusa: “U svakodnevnom kontaktu sa Narodnom bankom Jugoslavije do sada nismo uspjeli obezbjeđiti gotovinu zbog ogromnih problema. Dali su nam obećanje da će obezbjeđiti gotovinu 6. 5. 1994. godine, tako da bi isplata mogla otpočeti najkasnije 9. 5. 1994. godine... Ta dostava plata vršena je, prema odeljku IV moga izveštaja, u

⁵ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 262.

⁶ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

⁷ 2.000 miliona dinara bilo je jednako 10 miliona DEM.

⁸ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

⁹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4920, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

¹⁰ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4777, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

skladu sa sporazumom sa NBJ u Beogradu, po kome NBJ treba da pokrije budžetski deficit RS. Finansiranje oficira i podoficira VRS iz SRJ nastavilo se do 2002. U vezi sa isplatom plata pripadnicima VRS koje finansira SRJ, kaže se, između ostalog: "Oficiri i podoficiri VRS primali su plate kao pripadnici 30. kadrovske centra Vojske Jugoslavije do 28. februara 2002."¹¹ Formalnim povlačenjem JNA iz Republike Bosne i Hercegovine kompletna vojska, opremljena onime što je preostalo od Druge vojne oblasti JNA, ostavljena je na raspolaganje VRS-u.

Raspadom federalne zajednice nastale su samostalne države sa svim osobnostima suverenosti i teritorijalnog integriteta. Međutim, angažman VJ u izvođenju vojnih operacija na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine je nastavljen: "Jedne noći u januaru 1993, neposredno pre nego što su ljudi (oko 300 njih iz 72. brigade) prešli preko granice u Bosnu, promenili su uniforme i zamenili oznake VJ simbolima VRS koje su im dali njihovi pretpostavljeni. Pošto su prešli granicu, sastali su se s pripadnicima 63. padobranske brigade iz Niša i napali selo Skelane. Napad je počeo otvaranjem vatre iz ručnih raketnih bacača i paljenjem plastova sena kako bi se ljudi uspaničili i napustili svoje domove. Kada su ljudi zaista napustili svoje kuće, vojnici su otvorili vatru iz automatskog oružja i bacali ručne bombe. Naoružani ljudi i civili koju su pokušavali da pobjegnu dočekani su vatrom iz puškomitraljeza. Kada je otpor oslabio, vojnici su ušli dublje u selo i pre ulaska u kuće bacali su u njih ručne bombe da bi bili sigurni da se tamo niko ne krije. Decu u selu pobio je jedini vojnik koji je bio spreman da to uradi, poručnik Zolotić (zvani Zombi) iz 72. brigade."¹² Dobro opremljenoj i ojačanoj VRS suprotstavili su se branitelji, mahom civili koji su preko noći bili prinuđeni stupiti u borbene redove kako bi odbranili državu. Samoorganizovanje golorukih branitelja postepenim nadogradnjama i organizovanjima u manje, a potom i strukturirane jedinice predstavljalo je osnovu formiranja Teritorijalne odbrane, a potom i Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je izrasla u respektabilnu vojnu strukturu.

Formiranje i ustrojstvo Armije Republike Bosne i Hercegovine

Izvođenje vojnih operacija koje su se postepeno prelivale sa teritorije Republike Hrvatske, te izvršenja zločina nad civilima što se javljalo kao posljedica izvođenje vojnih operacija, stanovništvo je počelo samoinicijativno da organizira odbranu. Ovo samoinicijativno organiziranje u početku je imalo formu uličnih straža – manjeg broja osoba, najčešće nenaoružanih ili vrlo slabo naoružanih lovačkim puškama ili ličnim naoružanjem. Te grupe postepeno su se uvezivale u manje-više organizovane i spontano formiranih jedinice, koje nisu bile u sastavu neke vojne strukture. U Sarajevu je 10. juna 1991. u tadašnjem Domu milicije organizovan skup na kojem je donesena odluka o formiranju Savjeta za nacionalnu odbranu kako bi se

¹¹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

¹² ICTY, *Ibid*, paragraf 263.

pristupilo organizovanju naroda Bosne i Hercegovine. U ljeto iste godine, sredinom augusta u Hrasnici kod Sarajeva za ovu organizaciju usvojen je naziv *Patriotska liga naroda Bosne i Hercegovine*. Početkom jeseni 1991. uslijedilo je formiranje Glavnog štaba (GŠ) *Patriotske lige* u Bosni i Hercegovini. Branitelji koji su prepoznali odsudni momenat i historijski trenutak da Bosna i Hercegovina potvrdi svoju davnu samostalnost i suverenost, te da prestane biti objekt hegemonističke i velikodržavne pretenzije susjeda organizovali su se u *Zelene beretke Bosnae*, sa osnovnim ciljem odbrane glavnog grada države. Pokušaj uvezivanja ovih jedinica u funkcionalno organiziranu vojsku rezultirao je formiranjem Teritorijalne odbrane (TO), zvanično osnovanom 8. aprila 1992, Ustavom i zakonima uređenim i definiranim odbrambenim nadležnostima. Ova organizacija prerasla je u Armiju Republike Bosne i Hercegovine. Prvenstveni cilj ARBiH bila je odbrana suvereniteta i teritorijalnog integriteta RBiH. Premda je ARBiH postepeno postajala sve organizovanija vojska, nije bila potpuno operativna jer je više osoba bez formalnog vojnog obrazovanja komandovalo jedinicama. Sistem činova uveden je tek krajem 1993. i početkom 1994. godine.¹³

Savjet bezbjednosti UN-a uveo je embargo na naoružanje za SFRJ. Uprkos tome VRS je raspolagao naoružanjem i opremom koju je ustupila JNA. ARBiH bila je nepripremljena za sukob koji je izbio jer nije raspolagala naoružanjem i vojnom opremom. Predsjedništvo RBiH kao Vrhovna komanda Oružanih snaga imalo je opštu kontrolu nad sistemom odbrane, te je donijelo odluku o mobilizaciji jedinica Teritorijalne odbrane, rezervnog sastava milicije i jedinica civilne zaštite. Također, donijelo je Uredbu o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH)¹⁴ i formiranju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine. Istom Uredbom za komandanta Štaba TO RBiH imenovan je pukovnik Hasan Efendić, a za načelnika Štaba TO Republike BiH, pukovnik Stjepan Šiber.¹⁵ Predsjedništvo je 9. aprila 1992. donijelo *Odluku o imenovanju zamjenika načelnika Štaba TO RBiH*, na koju funkciju je postavljen Jovan Divjak,¹⁶ a zatim je donijelo Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti¹⁷ i Odluku o objedinjavanju i stavljanju svih naoružanih formacija pod komandu Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine¹⁸. Uslijedilo je donošenje uredbi Predsjedništva kojima je regulirano formiranje i sastav

¹³ ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005, paragrafi 101-102.

¹⁴ Sead Selimović – Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017, 39. (dalje: S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*).

¹⁵ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 119; "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 1, od 9. aprila 1992. godine.

¹⁶ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*. "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 2. od 11. aprila 1992.

¹⁷ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 120; "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 1, od 9. aprila 1992. godine.

¹⁸ *Isto*.

oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine čime je transformirana Teritorijalna odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Armiju Republike Bosne i Hercegovine, a Štab Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo RBiH, 14. maja 1992. godine donijelo je *Uredbu sa zakonskom snagom o odbrani* kojom je ustanovljen sistem rukovođenja i komandovanja (RiK) i uređen sistem i strategija odbrane u Republici BiH. Ovom uredbom uspostavljene su nadležnosti, te utvrđen lanac rukovođenja i komandovanja oružanim snagama koje je uvezivao Predsjedništvo RBiH, Skupštinu, Vladu, Ministarstvo odbrane sa Glavnim štabom Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine (OSRBiH). *Uredba sa zakonskom snagom o oružanim snagama RBiH* kojom je normativno regulirana organizacija i funkcioniranje odbrambenog sistema RBiH donesena je 20. maja 1992.¹⁹ Proces preustroja imao je rok izvršenja zaključno sa 15. aprilom 1992. što se smatra danom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine. Do tada su sve odbrambene, probosanske naoružane formacije u Republici Bosni i Hercegovini ujedinjene u Armiju Republike Bosne i Hercegovine.²⁰ Odlukom Predsjedništva kao privremeni znak svih pripadnika oružanih sastava određen je stari bosanski grb u obliku štita sa zlatnim ljiljanima. Predsjedništvo je 27. maja 1992. donijelo odluku o formiranju 37 jedinica ranga odreda i brigade,²¹ te na sjednici održanoj 20. juna 1992. godine donijelo odluku o proglašenju ratnog stanja na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine sa osnovnim ciljem da se “na osnovi prava građana na individualnu i kolektivnu samoodbranu, omogući efikasnije angažovanje svih ljudskih i materijalnih potencijala u domovini i inostranstvu, radi njihovog stavljanja u funkciju oslobađanja RBiH, od agresora, kao i radi uspostavljanja narušenog pravnog poretka i stvaranja uslova za povratak svih prognanih stanovnika na njihova ognjišta.”²² Usvajanjem Platforme za djelovanje Predsjedništva RBiH u ratnim uslovima upućen je poziv svim građanima i svim narodima u Bosni i Hercegovini da se aktivno uključe u patriotski front.²³ Predsjedništvo RBiH je 4. jula 1992. godine donijelo odluku o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine kojom je definirano da se Armija RBiH, sastoji od: “Štabova: Glavnog štaba oružanih snaga, okružnih štabova odbrane i opštinskih štabova odbrane; Komandi i jedinica: korpusa, divizija, brigada, pukova, bataljona, diviziona, odreda, četa-baterija, eskadrila, vodova i baza; Ustanova za naučnoistraživački rad, obuku i pozadinsko obezbjeđenje. Istom odlukom ostavljena je mogućnost formiranja “privremenih sastava po odluci načelnika Glavnog štaba OS RBiH, te prostornih jedinica kojima bi komandovao opštinski štab odbrane i

¹⁹ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*; Rasim Delić, *Armija Republike Bosne i Hercegovine, Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008, 150.

²⁰ Oružane snage RBiH činile su dvije zasebne komponente, ABiH i policija koja je bila pod komandom ministra unutrašnjih poslova RBiH. Policija je samo u izuzetnim situacijama mogla biti prepotčinjena ABiH za borbena dejstva. ICTY, Predmet br. IT-04-83-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Rasima Delića, *Presuda*, 15. septembar 2008, paragraf 91.

²¹ Naredbom nisu obuhvaćene već ranije formirane jedinice (brigade i odredi). S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 121.

²² S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 143.

²³ *Isto*.

manevarskih jedinica kojima bi komandovao Okružni štab odbrane. Zbog nemogućnosti da se organizacijski objedine i djeluju jedinstveno u odbrani RBiH od agresije, odbrambene snage RBiH, su na početni agresorski udar odgovorile hrabro i požrtvovano, ali nedovoljno koordinirano na lokalnom, a pogotovo na cjelokupnom prostoru Bosne i Hercegovine.”²⁴ Predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović 18. jula 1993. donio je odluku o daljnjoj reorganizaciji ARBiH prema kojoj Predsjedništvo Republike postaje Vrhovna komanda Oružanih snaga Republike, a “Armiju Republike Bosne i Hercegovine sačinjavaju Glavni štab i osam korpusa.”²⁵ Organizacionim jačanjem, objedinjavanjem svih patriotskih snaga, te učvršćivanjem jedinstvenog sistema rukovođenja i komandovanja u ARBiH, stvorene su neophodne pretpostavke za uspostavljanje strategije odbrane RBiH, i to prevashodno formiranjem korpusa u jesen 1992, što je omogućilo Glavnom štabu OSRBiH da odgovori adekvatno planiranom strategijom na strateška opredjeljenja agresora na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Odlukom Predsjedništva RBiH donesenom 3. septembra 1992. ustanovljeno je sedam okružnih štabova TO: Banja Luka, Bihać, Doboj, Mostar, Sarajevo, Tuzla i Zenica.²⁶ Naredbom Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine od 29. septembra 1992. godine okružni štabovi su prerasli u komande korpusa.²⁷ Prema novom ustrojstvu i organiziranju Armije Republike Bosne i Hercegovine, stvoreni su uslovi za jedinstveno rukovođenje i komandovanje, od Predsjednika Republike, komandanta Generalštaba, komandi korpusa, divizija do brigada. U strukturi Armije RBiH formirani su korpusi na regionalnom principu. U redovima Armije nalazilo se 5360 dobrovoljki/braniteljki.

Gdje su borkinje danas?

Poznavanje historije ima ogroman značaj za svaki narod i društvo, njome se prenose saznanja i iskustva. Preko nje nam se obraćaju naši preci, ali i uče pokoljenja. Historiografija ima zadatak jačanja nacionalne svijesti. Svako društvo ima potrebu i interes da sačuva zapise koje povezuje sa svojim dostignućima, a isto tako da ih ostavi kao kulturno dobro i obezbijedi njegovu trajnost. U ovom procesu neizmjernu važnost ima uloga arhiviranja materijala koji svjedoče o jednom vremenu. Arhivska građa, kao osnovni izvor saznanja o prošlosti, predstavlja posebnu vrstu kulturnog dobra. Sačuvani zapis je jedino iskonsko svjedočanstvo koje sadrži trajnu društvenu i naučnu vrijednost, te je, stoga, arhivski dokument jedinstven i nezamjenljiv. Ima višestruk značaj: kao primarni historijski izvor, dokazno sredstvo, izvor informacija,

²⁴ Isto, 144.

²⁵ ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005, paragraf 104.

²⁶ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 126.

²⁷ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*; ATK, ZD, k-4, *Naredenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine.

edukativni materijal i značajno pokretno kulturno dobro. Zbog svoje specifičnosti, traži i poseban stručno-metodološki prilaz zaštiti i obradi. Upravo je to kontekst u kojem je neophodno prepoznati značaj prikupljanja i pohranjivanja različitih originalnih dokumenata i drugih materijala u nastojanjima očuvanja vrijednosti i tekovina Armije. Takve materijale, dio njih, predstavljenu su na *Izložbi* koju su priredili Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine²⁸ i članice udruženja²⁹ “Žene borci 92-95 Kantona Sarajevo” u povodu obilježavanja tridesetogodišnjice formiranja ARBiH. Do sada je prikupljeno 387 jedinica od toga je 183 novinskih članaka i dokumenata iz fondova i 204 fotografije od 40 osoba pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine.³⁰ Prvi je ovo ozbiljan korak poduzeti sa ciljem prikupljanja i arhiviranja materijalne i dokumentacione građe kojima se pokazuje i dokazuje uloga i značaj pripadnica ARBiH u odbrani domovine. Aporije društvene zbilje nameću potrebu da shvatimo važnost i damo svoj doprinos u izgradnji i njegovanju kulture sjećanja. Ovo su prvi – pionirski – koraci u opisivanju uloge heroína koje su u teškim ratnim vremenima, rame uz rame sa hrabrim i časnim borcima, borile se za slobodu, odbranile i sačuvale Bosnu i Hercegovinu. Neophodno je nastaviti aktivno djelovati na prikupljanju i objedinjavanju dokumentacione građe kako bi se uloga i učešće žene u odbrani domovine sačuvala od zaborava, ali i postala tema i predmet

²⁸ Voditelj projekta ispred Arhiva Federacije Bosne i Hercegovine bila je Sadžida Balta.

²⁹ Voditelji projekta ispred Udruženja bile su: dr. sc. Meldijana Arnaut Haseljić i Namira Tanković, te članice koje su dale značajan doprinos na realizaciji projekta: Amna Katana, Jasmina Omerbegović, Hedina Kljuno i Zemka Seferagić.

³⁰ Izvori upotrijebljeni u priređivanju *Izložbe*: Arhiv Federacije; Fond „Predsjednika FBiH“; Federalna novinska agencija; Ahmet Sejdić, *Biti svjedoki istine*, Sarajevo 2000; Muhamed S. Mujkić, *Zlatni ljiljani Brčanske brigade 1992-1995*, Sarajevo 2021; Subhija Ramić, RUŽ, *Slike rata*, Bihać 1995; Velid Bajramović, *Zlatni ljiljani*, Sarajevo 2017; Zemka Seferagić, Kasim Pandžić 503. *SLAVNA brdska brigada*, Bihać 2021; Semir Spahić, ratni reporter i snimatelj Općina Ilijaš; Šefko Hodžić, novinar; Biser, informator 2. Motorizovane brigade Prvog korpusa OS BiH, 1992; Biser, informator Viteške 2. Motorizovane brigade Prvog korpusa ABiH, 1993; Biser, informator 112. Viteške brdske brigade Prvog korpusa ABiH, 1995; Dobrinja; *Ratne novine 5. Motorizovane brigade*; *Gazija – Glasnik* 143. lahke brigade 12. divizije 1. Korpusa 1995; *Ljiljani*, Glasnik Petog korpusa Armije RBiH 1992-1995; *Ljiljan*, 1993-1996; *Ljiljan*, Časopis Armija Bosne i Hercegovine, 1997; *Nova Bosna*, 1995; *Oslobodenje*, 1992-1995; *Prva linija – List* Armije RBiH, 1995; *Ratni bilten – Ilijaš*, 1992-1993; *Ratni bilten – Prva motorizovana brigade*, 1993; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Prvi korpus Armije RBiH*, Sarajevo 2017; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Bitka za Orlić i brdo Žuč*, Sarajevo 2019; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Zbornik radova, Okrugli sto Uloga žene u odbrani Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2013; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Zaboravljeni*, Sarajevo 2019; Lične fotografije članica Udruženja Žene borci 1992-1995.

Lični arhiv pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine: Aida Zuko; Aiša Ćosić – Lutvica; Amna Katana; Atifa Karalić; Danijela Rakić – Šahman; Davorka Seferović; Dinka Tanjo; Dževada Tataragić – Trešnjo; Edina Balta; Edina Čamdžić; Emina Halilović; Emira Bašić; Emira Muratović; Esma Drkenda; Fadila Bajrić-Porčić; Fadila Odžaković – Žuta; Hedina Kljuno; Indira Čaušević; Indira Pjanić; Jasmina Omerbegović; Kornelija Jurić; Kristina Mujak; Mediha Tucak; Meldijana Arnaut Haseljić; Meliha Fazlić; Mevlida Elčić; Namira Tanković; Nevzeta Sefer; Razija Merić; Sabaheta Ćutuk; Sabina Maksić; Vahida Bešliagić; Zemka Seferagić; Zlate Gazibera; Zuhra Poturak.

izučavanja i predavanja na domaćim i svjetskim institutima, fakultetima i univerzitetima. Dokumenti i ratne fotografija svjedoče, s jedne strane o teškim vremenima, a s druge strane o herojstvu i odanosti žene prema iskonskim vrijednostima. Mnoge od njih žrtvovala su svoje živote, dijelove tijela, porodicu i budućnost, kako bi današnje i buduće generacije živjele bolje, živjele dostojanstveno. Obavezuje nas to da djelovanjem, podsjećanjem i odgajanjem kulture sjećanja, pamtimo, ne zaboravimo i cijenimo žene borce, ali i majke, sestre i supruge poginulih boraca, kao i djela njihovih sinova, braće, očeva i muževa. Akcentiranje kulture sjećanja na ulogu i poziciju pripadnica ARBiH u odbrani od dvostrano izvršene agresije važno je, ali je neophodno sagledati i socijalno-statusni položaj u kojem se braniteljke nalaze danas, te promisliti o mogućnostima unapređenja njihovog društvenog i socijalnog statusa.

Tema koja nadahnjuje globalnu scenu današnjice je ravnopravnost spolova. Prema *Zakonu o ravnopravnosti spolova* “ravnopravnost spolova znači da su osoba muškog i ženskog spola jednako prisutne u svim područjima javnog i privatnog života, da imaju jednak status, jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava, kao i jednaku korist od ostvarenih rezultata; c) ravnopravan tretman svih osoba muškog i ženskog spola podrazumijeva osiguranje odsustva diskriminacije po osnovu spola; d) jednake mogućnosti svih osoba bez obzira na spol.”³¹

Podsjećamo na član 4 ovoga Zakona koji kaže “(1) Direktna diskriminacija po osnovu spola postoji kada je osoba ili grupa osoba bila tretirana, tretira se ili može biti tretirana nepovoljnije u odnosu na drugu osobu ili grupu osoba u istoj ili sličnoj situaciji.”³², ali i stav (2) koji definira da “Indirektna diskriminacija po osnovu spola postoji kada *prividno neutralna pravna norma*, kriterij ili praksa jednaka za sve je dovela, dovede ili bi mogla dovesti u nepovoljniji položaj osobu ili grupu osoba jednog spola u poređenju sa osobom ili grupom osoba drugog spola.”³³ Dakle, ako su braniteljke bile ravnopravne u odbrani, insistira se na jednakom statusu u postratnom periodu, zapravo, insistira se na provođenju Zakona koji članom 20 precizira: “(1) Državna tijela na svim nivoima organizacije vlasti, i tijela lokalne samouprave, uključujući zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, političke stranke, pravna lica s javnim ovlaštenjima, pravna lica koja su u vlasništvu ili pod kontrolom države, entiteta, kantona, grada ili općine ili nad čijim radom javni organ vrši kontrolu, osigurati će i promovirati ravnopravnu zastupljenost spolova u upravljanju, procesu odlučivanja i predstavljanju. Ova obaveza postoji i za sve ovlaštene predlagače prilikom izbora predstavnika i delegacija u međunarodnim organizacijama i tijelima. (2) Ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu 40% u tijelima iz stava (1) ovog člana. (3) Diskriminacijom po osnovu spola smatra se situacija kada ne postoji

³¹ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 9.

³² *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, („Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 4.

³³ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 4.

ravnopravna zastupljenost iz stava (2) ovog člana.”³⁴ U cilju ostvarivanja ravnopravne zastupljenosti spolova i otklanjanja diskriminacije nadležna tijela dužna su donositi posebne mjere propisane članom 8. Zakona o ravnopravnosti spolova. “Institucionalni mehanizmi za ravnopravnost spolova predstavljaju tijela i osobe koja uspostavljaju nadležni zakonodavni, izvršni i organi uprave svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini radi provođenja Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH, koordiniranja i realizacije programskih ciljeva iz Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine i osiguranja provođenje međunarodnih standarda u oblasti ravnopravnosti spolova.”³⁵ Dakle, primjena zakonskih propisa i normative iz oblasti boračke zaštite u koje su uvedeni malodobni pripadnici (koji jednako kao i dobrovoljke/braniteljke nisu podlijegali obaveznoj mobilizaciji) inducira potrebu uvođenja dobrovoljki/braniteljke pod jednakim okolnostima u normativne akte, u protivnom njihov status je diskriminatoran. Također, u radu i aktivnostima boračkih udruženja moraju aktivnu imati dobrovoljke/braniteljke, što u dosadašnjoj praksi nije ustaljeno.

Imajući u vidu navedene zakonske propise pogledat ćemo šta propisuju normativi koji se odnose na boračku populaciju općenito, te specifično šta propisuju u odnosu na kategoriju pripadnica ARBiH – braniteljke/dobrovoljke. Prije svega, potrebno je konstatovati da po tada važećim propisima SFRJ i SRBiH, a koji su se primjenjivali u vrijeme agresije, žene nisu ulazile u kategoriju vojnih obveznika (nisu podlijegale obaveznoj mobilizaciji) u period njihovog dobrovoljnog stupanja u Oružane snage R BiH (ARBiH ili MUP BiH), odnosno, nisu bile obavezne pristupiti oružanim formacijama u miru, kao ni u ratu - nisu bile obavezne na mobilizaciju u borbene sastave. Dakle, sve žene koje su pristupile u redove ARBiH svrstavaju se u *posebnu* kategoriju *dobrovoljki*. Da li zakonska rješenja to tako definiraju i određuju?!

Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica propisuje određene kategorije branitelja. Tako član 2 definira “demobiliziranim braniocem, u smislu ovog zakona, smatra se pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane i policije nadležnog organa unutrašnjih poslova (u daljnjem tekstu: Oružane snage), koji je učestvovao u pripremama za odbranu ili u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu od 18.09.1991. do 22.04.1996. godine minimalno godinu dana, pod uslovom da ne postoje okolnosti iz člana 36. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* (“Službene novine Federacije BiH”, br. 33/04, 56/05, 70/07, 9/10 i 90/17).”³⁶ Pored jezičke nedosljednosti gdje se zakonsko rješenje odnosi na “demobiliziranog branioca”, bez da se navode “braniteljke” koje mogu biti u statusu demobiliziranih pripadnica nekih

³⁴ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 20.

³⁵ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 9.

³⁶ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 2. <https://finbi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

od navedenih oružanih formacija, određuju se vremenska ograničenja predviđena za učešće u oružanim formacijama. Nije posebno naglašeno da se ovi vremenski limiti ne trebaju primjenjivati kod kategorija braniteljki/dobrovoljki. Ovavo viđenje proizlazi iz činjenice da braniteljke nisu pripadali kategoriji vojnih obveznika, jednako kao što je to slučaj sa malodobnim osobama: “Demobiliziranim braniocem dobrovoljcem smatra se i lice koje je kao maloljetno dobrovoljno stupilo u Oružane snage u periodu iz stava (1) ovog člana.”³⁷ Dakle, za malodobne branitelje status dobrovoljca nije limitiran vremenom provedenim u Oružanim snagama (OS). Braniteljke nisu prepoznate kao posebna kategorija i diskriminirane su u odnosu na kategoriju malodobnih branitelja, te nemaju pravo statusa *dobrovoljki* ukoliko nisu provele zakonom predviđeno vrijeme u redovima OS, iako su ove dvije kategorije jednake u statusu vojne obaveze.

Članom 7. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* navedeno je “nezaposleni demobilizirani branilac je oslobođen plaćanja ličnog učešća u troškovima korištenja zdravstvene zaštite i nabavke ortopedskih pomagala, ukoliko to pravo ne može koristiti po drugom osnovu. b) Liječenje u inostranstvu, banjsko i klimatsko liječenje - liječenje i rehabilitacija u specijalizovanim zdravstvenim ustanovama, jednokratna novčana pomoć za liječenje, prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova i liječenje u drugom kantonu i besplatno liječenje PTSP-a.”³⁸ Član 11. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* omogućava prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage).³⁹ Član 9. *Zakona o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine* oslobađa obaveze ličnog učešća u troškovima liječenja kategorije “ratni vojni invalidi, članovi šehidske porodice - porodice poginulog branitelja i umrlog ratnog vojnog invalida, članovi uže porodice ratnog vojnog invalida, dobitnici ratnih priznanja i odlikovanja i članovi njihove uže porodice kao i članovi porodica poginulih, umrlih i nestalih dobitnika ratnog priznanja i odlikovanja, demobilizirani branioci koji ostvaruju pravo na novčanu egzistencijalnu naknadu ...”.⁴⁰ Navedenim članovima nisu obuhvaćene dobrovoljke/braniteljke (osim u slučaju da primaju novčanu naknadu) kojima se trebaju omogućiti prava iz ovog člana bez limita, odnosno, neovisno o statusu zaposlenosti. Naime, imajući u vidu relativno mali broj ove populacije (naročito onaj koji je još uvijek biološki prisutan), smatra se da država Bosna i Hercegovina,

³⁷ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 2. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

³⁸ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 7. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

³⁹ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 11. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁰ *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Službene novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022, član 9. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.

odnosno Federacija Bosne i Hercegovine na čijoj teritoriji se primjenjuje ovaj zakon, može izdvojiti sredstva koja su neznatna promatrano sa aspekta brojnosti ove kategorije. Imajući u vidu činjenicu da žene u globalnoj populaciji imaju veći broj i razmjor oboljenja kojima su podložne, smatra se da zahtjevi za adekvatnom zdravstvenom njegom i prednosti pri korištenju iste predstavljaju minimum uvjeta koje država može i mora osigurati ovoj kategoriji u odnosu na opću populaciju. Obaveza države i društva mora biti da omogući prednost braniteljicama u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage).

Članom 14. i 15. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* predviđa se prednost pri zapošljavanju nezaposlenih osoba iz ove kategorije,⁴¹ te obaveza službi za zapošljavanje u izradi mjera za osiguranje posebnih sredstava radi povoljnijeg sufinansiranja zapošljavanja, samozapošljavanja, obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije osoba koja se nalaze na evidenciji nezaposlenih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine.⁴² Član 23, stav (2) i (3) *Zakona o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine Kantona Sarajevo* također propisuje ostvarivanje prava “u skladu sa odredbama koje propisuju osiguravanje prednosti pri zapošljavanju u federalnom zakonu, Zakonu o posebnim pravima dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica i Zakonu o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica. (3) Vlada Kantona Sarajevo (u daljnjem tekstu: Vlada Kantona) posebnim propisom uređuje jedinstvene uvjete, kriterije i pravila utvrđivanja prednosti pri zapošljavanju kategorija koji po ovom zakonu ostvaruju to pravo, te propisuje kaznene odredbe za subjekte iz stava (1) ovog člana koji ne poštuju odredbe ostvarivanja prednosti pri zapošljavanju ovih lica.”⁴³ Ove prednosti moraju biti dodijeljene i u slučajevima postavljanja uvjeta zapošljavanja dobrovoljki/braniteljki koje trebaju imati prednost pri zasnivanju radnog odnosa ne samo u slučaju nezaposlenosti, nego i u slučajevima prekvalifikacije ili promjene radnog mjesta. Posebno dodjeljenim bodovima mora se omogućiti da pod jednakim uvjetima prednost pri zapošljavanju ima kategorija dobrovoljki/braniteljki.

Prema članu 46. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* sufinansiranje troškova upisa za vrijeme redovnog školovanja na javnim visokoškolskim ustanovama mogu ostvariti “djeca nezaposlenih demobilisanih branilaca, koji nemaju sredstava za izdržavanje prema podacima Centra za socijalni rad, mogu ostvariti pravo na sufinansiranje troškova upisa u novu školsku/studijsku

⁴¹ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 14. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴² *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 15. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴³ *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Sl. Novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022, član 23. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.

godinu, u visini do 50% novčanih sredstava.”⁴⁴ Ovo pravo mogu ostvariti “samo redovni studenti prvog ciklusa studija koji vodi do zvanja završenog dodiplomskog studija i studenti fakulteta na kojima je organizovan integrisani studijski program prvog i drugog ciklusa.”⁴⁵ Ovakva mogućnost nije ostavljena dobrovoljkama/braniteljicama, kao ni njihovoj djeci. Imajući u vidu činjenicu da je u momentu okončanja agresije značajan broj ove kategorije pripadao mlađoj populaciji koja je još uvijek bila u dobi pogodnoj za nastavak formalnog obrazovanja, ovakva odredba se smatra diskriminatornom u odnosu na populaciju koja je bila učesnik odbrambeno-oslobodilačkog rata općenito, pa samim time i na kategoriju dobrovoljki/braniteljki, jer se odredba odnosi isključivo na djecu određenih kategorija. Olakšice pri školovanju je svakako trebalo predvidjeti, prije svega, kategoriji dobrovoljki/braniteljki, te njihovoj djeci bez obzira na radni status njihovih majki.

Prema članu 32. *Zakona o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica* predviđeno je regulisanje stambenog zbrinjavanja demobiliziranih boraca “koji nemaju u vlasništvu stan ili kuću, niti koriste stan u svojstvu nosioca stanarskog prava mogu ostvariti pravo na pomoć u rješavanju stambenog pitanja u skladu sa kantonalnim propisima, a prema sredstvima kantona predviđenim za te namjene”.⁴⁶ Međutim, prema ovom članu pravo na stambeno zbrinjavanje nemaju dobrovoljke/braniteljke koje koriste stan/kuću u vlasništvu bračnog partnera ili je on nosilac stanarskog prava prije stupanja u bračnu zajednicu. U slučaju raskida bračne zajednice dobrovoljke/braniteljke susreću se sa problemom neriješenog stambenog pitanja. Potrebno je osigurati svim pripadnicima boračke populacije jednokratno ostvarivanje ovoga prava bez limita (vlasništvo stana/kuće supružnika) kako bi se izbjegla diskriminacija onih koji po važećim propisima nisu u mogućnosti priskrbiti sebi stambeno zbrinjavanje po povoljnijim uvjetima.

Zaključci i preporuke

Uloga i pozicija pripadnica ARBiH u izvršenoj agresiji i odbrambenooslobodilačkoj borbi nedovoljno je istražena, elaborirana i verificirana. Posebna uloga i značaj angažmana pripadnica u odbrani domovine mora biti verificirana, posebice imajući u vidu značaj i ulogu koju žena ima u

⁴⁴ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁵ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁶ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 32. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

porodici, kao temeljnoj ćeliji društva, iz koje slijedi i pozicija žene u društvenoj zbilji. Eklatantan pokazatelj značaja angažmana pripadnica predstavljaju dodijeljena ratna priznanja i odlikovanja. Međutim, položaj braniteljki, kao i članova njihovih porodica, u društvenoj zbilji sadašnjice je degradirajući, ponižavajući, nedostojan i nehuman. Dobar dio odgovornosti snose same braniteljke koje su, iako su u najtežim trenucima odsudne odbrane bile spremne ispoljiti svoju hrabrost i odlučnost, u momentima postkonfliktnog oporavka države i društva, zanemarile svoju poziciju i nisu pokazale dovoljno spremnosti da se za nju izbere. Stoga je neophodno, poboljšati socijalno-statusni položaj braniteljki pripisivanjem posebnih socijalno-statusnih prava onima koje nisu morale – nisu bile vojne obveznice, ali jesu dale značajan doprinos u odbrani domovine. Poseban status treba osigurati za članove porodica braniteljki njihovim uvođenjem u pravnu legislativu. Dosadašnja zakonska rješenja, kao i ponuđene dopune, niti jednim stavom ili članom ne tretiraju poseban status braniteljki. Svim pripadnicama Armije mora se priznati status dobrovoljki/braniteljki, kao i sve posebne pogodnosti i prinadležnosti koje taj status pruža, bez posebnih ograničenja i limita. Neophodno je insistirati da se u postojeća udruženja boračkih populacija, kao i u aktivnostima predlagača zakonskih rješenja, u aktivan rad *obavezno* uključe braniteljke, jer u dosadašnjem djelovanju to nije slučaj, a sporadični pokušaji za aktivnim učešćem u radu udruženja rezonantno su odbijeni i/ili ignorisani. Zakon o ravnopravnosti spolova mora biti dosljedno primjenjivan. Pored rješavanja socijalno-statusnih pitanja prepoznata je potreba za uspostavljanje jedinstvenog spomen obilježje kategoriji braniteljki, odnosno, učesnicama odbrambenooslobodilačke borbe, čije dosadašnje nepostojanje predstavlja, također, jedan vid diskriminacije. Zakon o ravnopravnosti spolova, kojim se uređuje, promovira i štiti ravnopravnost spolova, svojim članom 1 garantira jednake mogućnosti i ravnopravan tretman svih osoba bez obzira na spol, u javnoj i u privatnoj sferi društva, te uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu spola. Braniteljske očekuju podršku od kolega da se ova nepravda prema njima otkloni. Dakle, ravnopravnost u odbrani domovine produkuje jednak status u postratnom periodu.

Konkretni zaključci proistekli iz analize normativnih rješenja:

1. Braniteljske moraju biti izvojene kao posebna braniteljska kategorija;
2. Sve pripadnice oružanih formacija koje su bile u sastavu Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine trebaju imati status dobrovoljki bez vremenskog ograničenja pripadnosti formacijama što je utemeljeno na činjenici da nisu pripadale kategoriji vojnih obveznika, odnosno, nisu podlijegale obavezi mobilizacije u oružane sastave, a naročito ne u borbene sastave u uvjetima rata ili neposredne ratne opasnosti.
3. Dobrovoljke moraju biti prepoznate kao posebna kategorija članom 2. Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica, uz priznavanje jednakog statusa koji je dodijeljen malodobnim dobrovoljcima koji također nisu pripadali kategoriji vojnih obveznika, odnosno osoba koje podliježu obaveznoj mobilizaciji.

4. Član 7. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* mora biti primjenjiv na kategoriju dobrovoljki bez obzira na status zaposlenosti. Ova kategorija populacije je posebno ranjiva, te treba biti oslobođena plaćanja ličnog učešća u troškovima korištenja zdravstvene zaštite i nabavke ortopedskih pomagala, mora imati pravo na liječenje u inostranstvu ukoliko to nije moguće u državi, mora imati parvo na banjisko i klimatsko liječenje - rehabilitaciju u specijalizovanim zdravstvenim ustanovama, mora imati parvo na jednokratnu novčanu pomoć za liječenje, prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova i liječenje u drugom kantonu i besplatno liječenje PTSP-a, kao i prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage i sl)
5. Izmjenom članova 14. i 15. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* omogućiti posebno dodjeljivanja bodova čime se omogućava da dobrovoljke/braniteljke imaju prednost pod jednakim uvjetima pri zapošljavanju neovisno o statusu (ne)zaposlenosti.
6. Prava iz člana 46. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* kojima se predviđa sufinansiranje troškova upisa za vrijeme redovnog školovanja na javnim visokoškolskim ustanovama mogu ostvariti “djeca nezaposlenih demobilisanih branilaca, koji nemaju sredstava za izdržavanje prema podacima Centra za socijalni rad, mogu ostvariti pravo na sufinansiranje troškova upisa u novu školsku/studijsku godinu, u visini do 50% novčanih sredstava”.⁴⁷ Odredbom ovoga člana moraju biti predviđena djeca dobrovoljki/braniteljki, ali i same dobrovoljke/braniteljke koje su po okončanju agresije nastavile školovanje na javnim visokoškolskim ustanovama ili radile prekvalifikacije u srednjoškolskim ustanovama.
7. Prema članu 32. za potrebe stambenog zbrinjavanja treba ukinuti diskriminacione odredbe po kojima svi učesnici odbrambeno-oslobodilačkog rata nisu u jednakom statusu. Naime, svakom učesniku treba biti omogućeno korištenje posebnih pogodnosti u rješavanju stambenog pitanja – *jednom* - bez obzira na imovinu supružnika i mogućnosti rješavanja ovoga pitanja u okviru bračne zajednice (u slučaju korištenja stambenog prostora u vlasništvu supružnika ili u svojstvu nosioca stanarskog prava, što u slučaju raskida bračne zajednice implicira nerješeno stambeno pitanje).

Braniteljke ne smiju pasti u zaborav. Mnoge od njih žrtvovala su svoje živote, dijelove tijela, porodicu i budućnost, kako bi današnje i buduće generacije živjele bolje, živjele dostojanstveno. Zahvaljujući njima, danas mi postojimo ovdje. Obavezuje nas to da djelovanjem, podsjećanjem i odgajanjem kulture sjećanja,

⁴⁷ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

pamtimo, ne zaboravimo i cijenimo žene borce, ali i majke, sestre i supruge poginulih boraca, kao i djela njihovih sinova, braće, očeva i muževa. Žene, postojane, ne štede sebe u davanju domovini, naciji i narodu. I danas ponosno stoje na braniku svoje domovine istrajne u bezrezervnoj vjeri u ljudsko dostojanstvo. Položaj žene u našem društvu daleko je ispod onog kakav im pripada i kakav zaslužuju. Jer, braniteljke su bile ravnopravni sudionici odbrane domovine!

Summary

The role and position of the members of the ARBiH in the aggression and defensive liberation struggle has not been sufficiently researched, elaborated and verified. The special role and importance of engagement of members in the defense of the homeland must be verified, especially bearing in mind the importance and role that women have in the family, as the fundamental cell of society, from which follows the position of women in social reality. A striking indicator of the importance of the engagement of female members is represented by the awarded war awards and decorations. However, the position of female veterans, as well as their family members, in current social reality is degrading, humiliating, undignified and inhumane. A large part of the responsibility is borne by the women defenders themselves, who, although in the most difficult moments of the conviction defense, were ready to show their courage and determination, in the moments of post-conflict recovery of the state and society, they neglected their position and did not show enough readiness to fight for it. Therefore, it is necessary to improve the social-status position of female veterans by assigning special social-status rights to those who did not have to - they were not military bonds, but did make a significant contribution to the defense of the homeland. A special status should be ensured for family members of female veterans by introducing them into the legal legislation. The previous legal solutions, as well as the proposed amendments, do not treat the special status of women veterans in any position or article. All members of the Army must be granted the status of volunteer/veterans, as well as all the special benefits and privileges that this status provides, without special restrictions and limits. It is necessary to insist that female veterans must be included in the active work of the existing associations of veteran populations, as well as in the activities of the proposers of legal solutions, because in the current activity this is not the case, and sporadic attempts to actively participate in the work of the association have been resoundingly rejected and/or ignored. The Law on Gender Equality must be applied consistently. In addition to solving social-status issues, the need to establish a unique memorial to the category of female veterans, that is, participants of the defense and liberation struggle, whose absence so far represents also a form of discrimination, was recognized. The Law on Gender Equality, which regulates, promotes and protects gender equality, in its Article 1 guarantees equal opportunities and equal treatment of all persons regardless of gender, in the public and private spheres of society, and regulates protection against discrimination based on gender. The defenders expect support from their

colleagues to eliminate this injustice against them. Therefore, equality in the defense of the homeland produces equal status in the post-war period.

Specific conclusions derived from the analysis of normative solutions:

1. Veterans must be appointed as a special category of veterans;
2. All female members of the armed formations that were part of the Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina should have the status of volunteers without a time limit for belonging to the formations, which is based on the fact that they did not belong to the category of conscripts, that is, they were not subject to the obligation to mobilize into the armed forces, and especially not in combat formations in conditions of war or immediate threat of war.
3. Volunteers must be recognized as a special category by Article 2 of the Law on the Rights of Demobilized Veterans and Their Family Members, with recognition of the equal status granted to minor volunteers who also did not belong to the category of conscripts, i.e. persons subject to mandatory mobilization.
4. Article 7 of the *Law on the Rights of Veterans and Their Family Members* must be applicable to the category of female volunteers regardless of their employment status. This category of the population is particularly vulnerable, and should be exempted from paying personal participation in the costs of using health care and purchasing orthopedic aids, must have the right to treatment abroad if this is not possible in the country, must have parvo to spa and climatic treatment - rehabilitation in specialized health institutions, must have priority for one-time financial aid for treatment, priority in using the services of health institutions and treatment in another canton and free PTSD treatment, as well as priority in using the services of health institutions, including all types of diagnostics (CT, MR and other laboratory tests, etc.)
5. By amending Articles 14 and 15 of the *Law on the Rights of Veterans and Members of Their Families*, to enable special awarding of points, which enables female volunteers/veterans to have priority under equal conditions in employment, regardless of (un)employment status.
6. The rights from Article 46 of the *Law on the Rights of Veterans and Members of Their Families*, which provide for the co-financing of enrollment costs during regular education at public higher education institutions, can be exercised by "children of unemployed demobilized veterans, who do not have the means to support themselves according to the Center for Social Work, can exercise the right to co-finance the costs of enrollment in the new school/study year, in the amount of up to 50% of funds". The provisions of this article must include the children of female volunteers/defenders, as well as female volunteers/defenders who, after the end of the aggression, continued their education at public higher education institutions or did retraining in high school institutions.

7. According to Article 32, discriminatory provisions according to which all participants in the defense-liberation war are not in equal status should be abolished for the purposes of housing care. Namely, each participant should be able to use special benefits in solving the housing issue - *once* - regardless of the property of the spouse and the possibility of solving this issue within the marital union (in the case of using housing owned by the spouse or in the capacity of the holder of the right of occupancy, which in the case dissolution of marriage implies an unresolved housing issue).

Women defenders must not be forgotten. Many of them sacrificed their lives, body parts, family and future, so that present and future generations could live better, live with dignity. Thanks to them, we exist here today. This obliges us to act, remind and nurture a culture of memory, to remember, not forget and appreciate women fighters, but also mothers, sisters and wives of fallen fighters, as well as the deeds of their sons, brothers, fathers and husbands. Women, steadfast, do not spare themselves in giving to the homeland, the nation and the people. Even today, they stand proudly on the side of their homeland, persistent in their unreserved faith in human dignity. The position of women in our society is far below what they deserve and what they deserve. Because women veterans were equal participants in the defense of the homeland!

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. ATK, ZD, k-4, *Naredenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine;
2. ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005;
3. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. juni 2004;
4. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4712, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
5. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4920, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
6. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4777, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
7. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
8. ICTY, Predmet br. IT-04-83-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Rasima Delića, *Presuda*, 15. septembar 2008.

Službeni listovi/Official papers:

1. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.
2. “Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, br. 2. od 11. aprila 1992;
3. *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH” brojevi:16/03 i 102/09.
4. *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019.
5. *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Službene novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022.
6. <https://fmbi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.
7. “Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, br. 1, od 9. aprila 1992.

Knjige/Books:

1. Delić Rasim, *Armija Republike Bosne i Hercegovine. Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008.
2. Selimović Sead, Šabotić Izet, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992 – 1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017.